

УДК 711.4—122

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОМПОЗИЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

Ю. Єгоров, к. арх.

Уманський національний університет садівництва

Постановка проблеми. Розробка основних тенденцій і закономірностей створення композиції архітектурно-ландшафтного середовища в умовах розвитку історичних міст України, які визначають їх специфічний характер, спрямованість і послідовність формування сталого розвитку, ґрунтуються на сучасних дослідженнях стану містобудівних процесів.

Історія містобудування, яку досліджено досить повно, залишила нам помітні сліди в розпланувально-просторових структурах історичних міст з цінною історико-культурною спадщиною. Неповторний антропогенний ландшафт, пам'ятки історії, старовинні споруди, характерна традиційна забудова – усе це в комплексі визначає специфіку містобудівної еволюції об'ємно-просторової композиції історичних міст. На жаль, досі в Україні немає методики формування та розвитку просторової композиції населених пунктів: міст, селищ і сіл. Це збільшує актуальність проведення додаткових досліджень, зокрема тенденцій і закономірностей формування просторової композиції історичних міст України з урахуванням накопиченого досвіду наукових і проектних робіт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень переконливо доводить, що просторово-візуальні якості ландшафту впливають на формування містобудівної композиції. Як правило, особливості ландшафту зумовлюють неабияке композиційне значення характеру планування, а також трасування головних композиційних осей містобудівних утворень. З наведеної тематики опубліковані дослідження М.Г. Бархіна, В.В. Вечерського, М.М. Дьоміна, М.Я. Ксеневича, А.В. Іконнікова, В.О. Тімохіна, І.О. Фоміна та ін. [1-7].

Постановка завдання. Наше завдання – розроблення тенденцій формування просторової композиції історичних міст України в умовах істотних змін соціальної, економічної, політичної ситуації для збалансованості архітектурно-ландшафтної організації, забезпечення оперативного та довгострокового функціонування.

Виклад основного матеріалу. Науковці переконливо доводять, що в Україні з певною однорідністю композицій національної української архітектури, спільністю її властивостей і ознак також існує відповідна архітектурна розгалуженість у географічних, природно-кліматичних,

архітектурно-будівельних, історико-етнічних зонах. До основних регіональних утворень в Україні більшість дослідників відносять: Карпати, Поділля, Полісся, Наддніпрянщину, Слобожанщину, Полтавщину, Донеччину, Таврію, Крим. Ці регіони мали тисячолітній історичний період усталеного формування буття та розвитку на певних територіях, у відповідних етнокультурних, соціально-політичних умовах, що призвело до встановлення окремих природно-ландшафтних і етнокультурних композиційних видів архітектури, таких як: гірська, лісова, лісостепова та приморська [5].

У складі відповідної цілісності є певна природна багатобарвність, розгалуженість об'ємно-просторових композицій української народної національної архітектури, як це спостерігаємо і в інших складових культури. Причому спільне, загальноукраїнське виявляється досить сильним саме на спільних, історично сталих, етнічно корінних теренах проживання українців.

Зрозуміло, що певний історичний час Україна, її народ, а відповідно й культура, були розмежовані між різними державами: Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Зі створенням самостійної української держави суттєво зміцнилося повноцінне існування українського етносу, його культури на його споконвічній рідній території. Природні процеси розвитку культури, у тому числі композиційний потенціал архітектури, можуть за певних умов набути позитивного розвитку [5].

Треба відзначити, що в процесі еволюції просторово-візуальні якості ландшафту впливають на формування містобудівної композиції історичних міст. Як правило, у межах міжрічкового плато виділяються мисоподібні останці, на яких розміщується головний вододіл. Це – вузловий пункт цього ландшафту: тут лінія пругу рельєфу змінює напрям, на ці останці орієнтуються осі долини річок. Тут зона найвищої композиційної активності. Зазначені особливості ландшафту зумовлюють неабияке композиційне значення пругу плато, а також трасування головної композиційної осі містобудівного утворення. Потенційно велике композиційне значення мають також локальні пагорби в заплаві річок, особливо ті, що потрапляють у зону оптимальної видимості з плато. Це – друга зона високої композиційної активності.

За таких природних умов укріплення приурочувалися до мисоподібного останця високого міжрічкового плато, розташування визначалося лініями рельєфу та конфігурацією водойм; в історичних містах різних регіонів (Суми, Путивль, Глухів, Ромни, Умань) в об'ємно-просторовій композиції провідного значення набував річковий фасад міста, його силует і панорами, що можуть оглядатися з річкових заплів. Зони

високої композиційної активності на плато і в заплаві були місцями постановки архітектурних домінант [2].

Потрібно взяти до уваги, що етап містобудівного розвитку на початку XVIII ст. в багатьох історичних містах України характеризується складанням регулярної перехресно-рядової композиційної системи розпланування, трасування нових вулиць, формуванням не абстрактно-жорсткої структури, а з елементами певної мальовничості. Об'ємно-просторова композиція загалом розвивалася на основі спадщини попередньої доби й не зазнала радикальних змін. Основна композиційна вісь старовинних поселень здебільшого посилювала своє значення після того, як на ній замість дерев'яних попередниць були зведені муровані церкви з високими дзвіницями.

До початку XX ст. принципи побудови об'ємно-просторової композиції історичних міст України залишалися незмінними, заснованими не на лінійно-осьовому принципі орієнтації, а на системі реперних точок, тобто на об'ємних орієнтирах.

Характерною ознакою формування об'ємно-просторової композиції забудови історичних міст України кінця XIX – початку XX ст. є своєрідність рядових цегляних будинків. Її можна зарахувати до фольклорного напрямку в архітектурі «цегляного стилю» доби пізнього історизму. У фасадному декорі цих будівель наявний відхід від норм професійної архітектури, зокрема у використанні окремих оригінальних деталей, виконаних у дещо гротесковій манері з порушенням усталених пропорцій і розміщених довільно на фасадній площині. Ці архітектурні явища прийнято визначати як міський архітектурний фольклор [2].

Значний професійний інтерес становлять тенденції композиційного об'ємно-просторового устрою архітектури монастирських комплексів України. Для з'ясування основних рис архітектурного устрою монастирських комплексів дуже важливо зрозуміти і врахувати особливості їх географічного місця розташування. У цьому сенсі характерне розташування обителі в зоні високої активності природного ландшафту.

Характерно, що протягом багатьох століть взаємні впливи української та російської культур були дуже інтенсивними і плідними, у тому числі й у сфері архітектури й містобудування. Ці взаємозв'язки найяскравіше проявилися, як це не парадоксально, в архітектурі як столиць – Києва і Москви (Військово-Микільський монастир у Києві, побудований на замовлення гетьмана І. Мазепи за сприяння імператора Петра I видатним московським архітектором О. Старцевим; Донський монастир у Москві – з чіткими ознаками української архітектури), так і в архітектурі провінції, прикордоння – Чернігова, Новгород-Сіверського, Путивля, Глухова, Сум,

Харкова, Рильська, Севська, Стародуба... Особливо яскраво все це закарбовано в Путивлі: комплекс Спасо-Преображенського собору, начебто дивом перенесений із Підмосков'я, поруч із церквою Миколи Козацького – типовим для України карпатським храмом, щоправда, виконаним не у дереві, а в цеглі; і неподалік – ансамбль Мовчанського монастиря, в якому риси української та російської архітектур злиті неподільно. Тому й не дивно, що те саме сполучення російсько-українських архітектурних форм є найхарактернішою рисою монастирських комплексів України [2].

Усі будівлі в монастирських комплексах України розташовувалися не мальовничо-хаотично, а закономірно. Найголовнішою закономірністю, властивою всім православним монастирям, є концентричність забудови. Отже, собор завжди розміщувався в центрі території, на найвищому місці. Поруч була трапезна і дзвіниця, далі – корпуси настоятеля і братських келій. У зовнішній зоні були господарські будівлі й гостинні двори. Усе це добре видно на прикладі Софроніївського монастиря в Сумській області. Ця концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про світобудову – замкнутий, геоцентричний Універсум.

Другим важливим принципом була ієрархічність композиції, що відображала таку саму ієрархічність, тобто чіткий порядок підпорядкування у чернечій громаді. Наприклад, трапезна панувала над куховарнею, яка була центром для льодовників і комор, а собор, безумовно, панував не тільки над усім монастирським комплексом, а й над околицями.

Третім принципом був поділ собору не тільки за розташуванням, величиною й висотою, а й за архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди були багатобанними. Наприклад, Собор Софроніївського монастиря, судячи з фотографій, був п'ятибанним і завдяки цьому виділявся в архітектурному середовищі [2].

Отже, регулярність, тобто прагнення до правильної геометричної побудови плану обителі, є найважливішим принципом створення православного монастиря. Цю регулярність простежують історики архітектури в найдавніших монастирях Русі: Свято-Успенському Печерському й Софійському в Києві. Причому в рівнинній місцевості монастир звичайно робили квадратним у плані, із собором у центрі території; але й у випадку будівництва монастиря на горі, серед лісів і байраків, теж прагнули до квадратного чи прямокутного плану.

Як переконливо стверджують науковці, в історії розвитку композиційних систем історичних міст України простежується тенденція спалахів національно-культурної активності як у частині створення свого новаційного архетипу, так й інтерпретації (адаптації) запозичених зразків, які впали на благодатний родючий ґрунт, прижилися в ньому й набули

нових відтінків, навіть якості. Наприклад, розвиток та поширення в Україні композиційних систем бароко, класицизму та ін. Широке й глибоке проникнення, реалізація та розгортання бароко в усіх сферах світської та духовної архітектури свідчать про імponentність цього стилю естетичним, художнім уподобанням українців. Аналогічні спалахи можна спостерігати в історії культур Росії, Грузії, Середньої Азії, Близького Сходу, Південної та Центральної Америки тощо [5].

Філософи стверджують: унікальність формування й розвитку народу, його світотворення реалізуються через розуміння й побудову моделі світу, у тому числі «кінців світу». Як відомо, Київські й Канівські гори, Древлянська поліська земля (Словечансько-Овруцький кряж), Святі гори на Донеччині, Подільські Товтри – усе це унікальні природні й етнокультурні краї – основа природного й етнічного контексту, формування унікальних духовних, культурних, зокрема архітектурних, композиційних феноменів української людності.

Варто зазначити не випадковість наявності та розташування святих для кожного українця природних явищ на теренах України, визначених геологічними, палеографічними та ландшафтними проявами. Як свідчать дослідники, вони належать до унікальних, тому визначаються як світова природна й етнокультурна спадщина ЮНЕСКО. На півночі України це Словечансько-Овруцький кряж; на півдні – Карадаг; на заході – Подільські Товтри; на сході – Донецькі Святі гори; у центрі – Київські та Канівські гори. Унікальні природні й етнокультурні феномени України є глибинною основою, детермінантою буття українського етносу, його культури, та й, зрозуміло, засад української архітектури, її композиційних основ.

Тенденції створення об'ємно-просторових композицій історичних міст України характеризуються тим, що сучасна техніка, економіка дають змогу створити віртуальну архітектуру – марево дійсності. Але вони (техніка й економіка) не можуть створити довговічні, емоційно захоплюючі та впливові духовно-композиційні системи архітектури, що організують, діють, інформують, забезпечують життя етносу, що її створив. Очевидно, у такому разі можна говорити лише про підміну, навіть можливу недостовірність, фальсифікацію композиційних основ архітектури.

Відомо, що розвиток композиційних систем архітектури час від часу, з певною відповідністю до закономірностей, має злети і падіння. Згадаємо історію українського народу та його архітектури. Злети в часи Київської Русі, періоду українського Відродження XVII-XIX ст. та, на протиположність цьому, – спад, деградація в період поневолення України чужинцями і втрати власного архітектурного обличчя.

Цікавим є питання про однаковість доміантної функції і, відповідно, однаковість композиційних форм у різних регіонах світу. Однак дослідження науковців, істориків архітектури підтверджують, як правило, виникнення своєрідного формального, композиційного вирішення об'єктів архітектури в різних усталених етнокультурних та природно-ландшафтних ситуаціях саме завдяки дії процесів еволюції, адаптації привнесеного.

За приклад візьмемо еволюцію композиційної системи такого визначного архітектурного об'єкта, як Софія Київська. Її зовнішньо відкриті, як у південних візантійських зразках, галереї були згодом закриті. Тобто у випадках експансії, владного тиску привнесені нові архітектурні форми зазнавали змін, адаптувалися до нового контексту – місцевого етнічного і природного. Це було і досі є в архітектурній практиці України. З посиленням на сучасність, прогрес архітектури, міжнародний рівень вимог та багато іншого, сьогодні штучно нав'язують у нашу українську архітектурну практику разом з політичною експансією, проникненням дій глобалізації з-за кордону чужорідних зразків архітектури та композиційних традицій.

В історії містобудування України унікальність архітектурно-ландшафтного середовища міст пов'язана з еволюцією особливостей та тенденцій об'ємно-просторових композицій, як засобів архітектури, підґрунтя відродження держави. Згадаємо період розквіту будівництва, архітектури в Україні часів Київської Русі, Гетьманщини, національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Були побудовані тисячі об'єктів архітектури. Особливо виділяється духовна архітектура, що засвідчує високий рівень саме архітектурної культури. Ті об'єкти, що збереглися, належать до національних пам'яток архітектури, містобудування, культури, історії України та світу. Очевидно, можна погоджуватися з твердженням, що забезпечення найвищого прояву самоствердження народу, нації – їхній державний статус, коли у правовому порядку закріплюються функціонування національного, культурного, в тому числі й архітектурного формотворення в усіх сферах державного життя [5].

Дослідники зазначають, що композиційні традиції архітектури, особливо народної, склалися внаслідок відповідних історико-соціальних і природно-кліматичних факторів та умов, відображені як у характері споруд зокрема, так і в побудові життєвого середовища й поселень загалом. Розміщення елементів життєвого ансамблю, де первинний елемент – окремі будівлі, у комплексі реалізується у складніші архітектурні, містобудівні групи й утворення, зокрема за такими основними прийомами: вільне розміщення; розташування їх навколо громадсько значущого об'єкта, майдану чи озера; розміщення вздовж дороги, річки, домінуючого рельєфу.

Різноманітні природно-ландшафтні зони в Україні створювали суттєві передумови для формування композиційного різноманіття архітектури, але за певної єдності. У процесі історичного розвитку сформувалися типи й види просторової організації, планувальних вирішень, використання акцентів, диференційованих за відповідним рівнем визначення простору: локальні або загальні. Природне середовище як контекст має важливе значення передусім щодо первинного життєвого елемента – садиби. Тому враховують вибір місця розташування, його орієнтацію за сонцем, захист від вітру, повені тощо.

Отже, об'єктивно, історично й генетично композиційні системи української національної архітектури сформувалися, функціонують і розвиваються як просторова, об'єктна і предметно-речова визначеність та дійсність у просторі, часі й інформації.

Висновки. Окрім функціонального зонування, розпланування й системи фортифікації специфіку містобудівної еволюції історичних міст України визначає об'ємно-просторова композиція, яка складається й видозмінюється в різні періоди розвитку. Їй властиві такі тенденції:

- розміщення основних архітектурних доміант уздовж головної композиційної осі надрічкового плато, внаслідок чого формується виразний фасад міст;
- виділення другорядними архітектурними доміантами периферійних композиційних вузлів – локальних підвищень у заплаві;
- візуальна ізоляваність середмістя від довкілля, зумовлена характером рельєфу;
- осьова орієнтація головних вулиць на головні архітектурні доміаннти;
- масштабний контраст архітектурних доміант з рядовою забудовою, яка була садибною, одноповерховою.

Бібліографічний список

1. Бархин М. Г. Город, структура, композиція / М. Г. Бархин. – М. : Наука, 1986. – 263 с.
2. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
3. Демин Н. М. Управление развитием градостроительных систем / Н. М. Демин. – К. : Будівельник, 1991. – 185 с.

4. Иконников А. В. Архитектура города. Эстетические проблемы композиций / А. В. Иконников. – М. : Стройиздат, – 214 с.
5. Ксеневич М. Я. Українська архітектура, її визначальний контекст у просторі, часі, інформації: Основи українського архітектурознавства / М. Я. Ксеневич. – К. : Українська академія архітектури ; Київський національний університет будівництва і архітектури ; МП Леся, 2005. – 426 с.
6. Тімохін В. О. Архітектура міського розвитку. 7 книг з теорії містобудування. – К. : КНУБіА, 2008. – 629 с.
7. Фомін І. О. Основи теорії містобудування : підручник / І. О. Фомін. – К. : Наук. думка, 1997. – 191 с.

Єгоров Ю. Тенденції та закономірності формування просторової композиції історичних міст України

На основі дослідження еволюції архітектурно-ландшафтного середовища визначені тенденції та закономірності формування просторової композиції історичних міст України з урахуванням їх специфіки та довгострокового сталого розвитку.

Ключові слова: тенденції, просторова композиція, архітектурно-ландшафтне середовище, історичні міста України.

Yegorov Yu. Tendencies and regularities of spatial composition of historical cities of Ukraine

Based on the research into the evolution of architectural and landscape environment the tendencies and regularities of spatial composition of historical cities of Ukraine considering their specific character and a long-term steady development were defined.

Key words: tendencies, spatial composition, architectural and landscape environment, historical cities of Ukraine.

Егоров Ю. Тенденции и закономерности формирования пространственной композиции исторических городов Украины

На основе исследования эволюции архитектурно-ландшафтной среды определены тенденции и закономерности формирования пространственной композиции исторических городов Украины с учетом их специфики и долгосрочного устойчивого развития.

Ключевые слова: тенденции, пространственная композиция, архитектурно-ландшафтная среда, исторические города Украины.